

Fiveyear development plans have been the basis of the country's strategic and macro activities in recent decades. One of the goals of development programs is to provide an endogenous development model based on Islamic thinking in the field of progress and in accordance with Islamic values. One of the main pillars of excellence and progress of the Islamic society is the fight against corruption, the realization of which can lead to the economic development and authority of the Islamic society in addition to creating satisfaction and improving social capital. One of the topics that makes the discussion of policy making in the society necessary and necessary is the discussion of dealing with political and social corruption, which neglecting it can have negative effects on the society. The purpose of this research is to examine the indicators of fighting corruption in the sixth development plan and its strengths and weaknesses. The research method is theme analysis and the method of data collection is documentary and library. The findings of the research indicate that in the 6th Development Plan, there is no article dedicated to combating various aspects of corruption and eliminating discrimination, and in related matters, it was general and lacked implementation solution

مقابله با فساد در برنامه های توسعه جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی برنامه ششم)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۱۸

مجید هاشمی فرا^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲۸

محمد مهدی اسماعیلی^۲

چکیده

برنامه های پنج ساله توسعه، مبنای فعالیت های استراتژیک و کلان کشور در دهه های اخیر بوده است. یکی از اهداف برنامه های توسعه، ارائه الگوی توسعه درون زا برآمده از تفکر اسلامی در زمینه پیشرفت و مطابق با ارزش های اسلامی است. یکی از ستون های اصلی تعالی و پیشرفت جامعه اسلامی، مقابله با فساد است که تحقق آن می تواند علاوه بر ایجاد رضایت و ارتقای سرمایه اجتماعی، به توسعه اقتصادی و اقتدار جامعه اسلامی منجر شود. یکی از موضوعاتی که بحث سیاستگذاری در جامعه را لازم و ضروری می سازد، بحث مقابله با فسادهای سیاسی و اجتماعی است که بی توجهی به آن می تواند تاثیرات منفی بر جامعه بگذارد. هدف از این پژوهش بررسی شاخص های مقابله با فساد در برنامه ششم توسعه و نقاط ضعف و قوت آن است. روش پژوهش تحلیل مضمون و شیوه گردآوری داده ها، اسنادی و کتابخانه ای است. یافته های پژوهش حاکی از این است که در برنامه ششم توسعه، به مبارزه با ابعاد مختلف فساد و رفع تبعیض ماده ای اختصاص داده نشده و در موارد مرتبط نیز کلی گویی و فاقد راهکارهای اجرایی بوده است.

واژگان کلیدی: برنامه توسعه ششم، فساد، توسعه اقتصادی، رفع تبعیض

^۱ دانشجوی آماده دفاع دانشگاه آزاد - علوم تحقیقات

^۲ عضو هیئت علمی و استاد بار دانشگاه تهران

پژوهش حاضر به دنبال تجزیه و تحلیل برنامه ششم توسعه و خط مشی های ابلاغی آن برای مبارزه با فساد است. با وجود اهمیتی که مبارزه با فساد در قوانین و در نظر رهبران سیاسی کشور و همچنین آموزه های اسلامی است، اما یک خط مشی شفاف برای مبارزه با فساد در برنامه های توسعه دیده نمی شود. هدف از نگارش برنامه های توسعه، ترسیم نقشه راه حکمرانی برای دستیابی به توسعه جمهوری اسلامی است.

از ابتدای قرن بیستم، نگارش برنامه های توسعه در سراسر جهان با هدف آینده نگاری و سیاستگذاری های کلان در ابعاد مختلف علمی، فرهنگی، اقتصادی و فناوری اطلاعات رواج پیدا کرد. در ایران نیز نگارش برنامه های توسعه از دوره دوم پهلوی رواج پیدا کرد، اما این برنامه ها بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و به طور دقیق از سال ۱۳۶۸ پس از جنگ تحمیلی آغاز شد و تاکنون شش برنامه توسعه، تصویب و اجرا شده است. در ایران، برنامه های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به مجموعه برنامه های میان مدتی اطلاق می شود که به صورت پنج ساله و توسط دولت های وقت تنظیم می شود و به تصویب مجلس شورای اسلامی می رسد. این برنامه ها بر محوریت سند چشم انداز ایران، دورنمایی از تحول و توسعه کشور را در دهه های آینده ترسیم می کند؛ توسعه ای که ایران را برای رقابت در عرصه های بین المللی توانمند کند.

نظام برنامه ریزی همانند هر سیستم دیگری دارای ورودی، خروجی، پردازش و بازخورد است. در این نظام با ورودی هایی مانند نیازها، خواسته ها، اهداف و سیاست های کلی و نظر ذی نفعان مختلف در فرایند برنامه ریزی، خط مشی های مختلفی در جهت سیاست ها و اهداف کلی تدوین می شود که خروجی آن سند برنامه است که به آن برنامه توسعه هم گفته می شود. هر برنامه، متشکل از خط مشی های مختلفی برای رسیدن به اهداف خود برنامه است. برنامه های توسعه در جمهوری اسلامی ایران، منبعث از قانون اساسی و سند چشم انداز است که در آن جامعه ایرانی چنین ویژگی هایی خواهد داشت: «به دور از فقر، فساد، تبعیض و بهره مندی از محیط زیست مطلوب» (متن سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴: ۱۳۸۴). در همین راستا در سیاست های کلی برنامه های مختلف از جمله برنامه توسعه ششم ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری در چندین بند و به طور صریح به موضوع برقراری عدالت اجتماعی و شفافیت تاکید شده است.

سازمان های جهانی، پدیده فساد مالی و سیاسی را به عنوان یکی از مهمترین نگرانی های مدیریت دولتی و مانعی بزرگ برای توسعه پایدار قلمداد می کنند (لطیفیان، ۱۳۸۵: ۱۸۷). از سال ۱۹۹۰ یعنی از وقتی نهادهای بین المللی نظیر بانک جهانی، صندوق بین المللی پول، سازمان توسعه و همکاری های اقتصادی و اتحادیه اروپا به ارزیابی کشورها برای طراحی و اجرای استراتژی های ضد فساد پرداختند، ادیبان وسیعی در زمینه روش های مبارزه با فساد بر اساس رویکرد چهارم شکل گرفت. از زمانی که اثرات منفی فساد توسط محققانی نظیر رز آکرمن (۱۹۹۹)، کافمن (۲۰۰۲)، میلر (۲۰۰۲) و جانستون (۱۹۹۸)، نشان داده شد، استفاده از استراتژی های ضد فساد برای بسیاری از کشورها در اولویت قرار گرفت.

آمار و اطلاعات و نتایج یافته های پژوهش ها و نظرسنجی ملی و گزارش های بین المللی از جمله سازمان شفافیت بین المللی و بانک جهانی بیانگر آن است که کشور ایران همانند بسیاری از کشورهای اسلامی با وجود

برخورداری از آموزه‌ها و تعالیم اسلامی، ارزشی و اخلاقی در زمینه فساد از رتبه و جایگاه مناسبی برخوردار نیست و این امر نشانگر ضرورت انجام اقدامات و سیاستگذاری‌های کلان برای مبارزه با فساد و کاهش شکاف بین وضع موجود و وضع مطلوب است. چنین وضعیتی در سال‌های اخیر مورد تاکید عالی‌ترین مقامات، سند چشم‌انداز و برخی از قوانین و مصوبات کشور بوده است (الوانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴). از نظر رفیع پور، آنچه موجبات نگرانی را فراهم می‌کند این است که وقتی فساد به یک فرهنگ تبدیل شد، دیگر کسی به قبح و نادرستی کارش نمی‌اندیشد، زیرا از یک سو می‌بیند که همه این‌طور رفتار می‌کنند و از سوی دیگر از او نیز انتظار دارند که رفتار مشابهی داشته باشند (رفیع پور، ۱۳۸۸: ۴۹). بر همین اساس بررسی میزان توجه به مقابله با فساد در برنامه ششم توسعه، مسئله‌واره این پژوهش است.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف کاربردی و برای دستیابی به نتایج و راهکارهایی برای مقابله با فساد به عنوان یکی از راه‌های توسعه و پیشرفت برای تحقق سند چشم‌انداز است. برای دستیابی به چارچوب مفهومی و جمع‌آوری داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای، سند برنامه توسعه ششم و منابع اینترنتی استفاده شده است. همچنین در این پژوهش برای تحلیل متن برنامه ششم توسعه از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. یکی از فنون تحلیل مناسب در پژوهش‌های کیفی، تحلیل مضمون است. به باور بویاتزیس (۱۹۹۸)، تحلیل مضمون می‌تواند پل ارتباطی مناسبی میان پژوهشگران رشته‌های مختلف ایجاد کند. این روش به پژوهشگران کمک می‌کند راحت‌تر بتوانند مشاهده‌ها و یافته‌ها و تفاسیر خود را به سایرین منتقل کنند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵). در این مقاله برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در یک فرایند رفت و برگشتی مداوم بین مجموعه داده‌ها و خلاصه‌های کدگذاری شده و قالب مضامین تولید شده درباره خط مشی‌های مرتبط با مقابله با فساد استخراج شد. شبکه مضامین بر اساس روندی مشخص، پایین‌ترین سطح قضایا را از متن بیرون می‌کشد (مضامین پایه)، سپس با دسته‌بندی این مضامین پایه‌ای و تلخیص آنها، مضامین سازمان‌دهنده به دست می‌آید و در گام آخر، عالیترین و فراگیرترین مضمون به دست می‌آید. البته به دلیل ماهیت تفسیری تحلیل مضمون، لازم است در روایی و پایان آن توجه بیشتری شود. برای دستیابی به میزان توجه برنامه ششم توسعه، مضامین آشکار و غیرمستقیم مرتبط با فساد استخراج و تبیین شد.

پیشینه تحقیق

ریبعی و آصف (۱۳۹۱) معتقدند مطالعات نظری کمی در زمینه اینکه راهکارهای رسمی چگونه می‌توانند به کاهش اثرات سطوح مختلف فساد بینجامند، وجود دارد. در عین حال، در زمینه مبارزه با فساد، تحقیقات بسیار زیادی در ایران و جهان انجام شده است که می‌توان به عنوان مثال به پژوهش‌های نژاد (۱۳۸۲)، فرخ سرشت (۱۳۸۳)، سامتی (۱۳۸۵)، دانایی فرد (۱۳۸۵)، خضری (۱۳۸۶)، رفیع پور (۱۳۸۸)، فانی و علیزاده

ثانی (۱۳۸۶) آموندسن^۱ (۲۰۰۰)، یاسر (۲۰۰۵)، سلدادیو و هان^۲ (۲۰۰۶) و اسکالن^۳ (۲۰۰۸) اشاره کرد. با وجود این پژوهش‌های اندکی در زمینه سیاست‌های خرد مقابله با فساد دیده می‌شود. همچنین تحقیقات انجام شده درباره فساد را می‌توان بر اساس رویکردهای زیر طبقه بندی کرد: ۱) تحقیقات انجام شده جهت تشخیص چرایی فساد و سنجش آن؛ ۲- بررسی عوامل و علت^۴ های مؤثر در پیدایش و رشد فساد؛ ۳) بررسی پیامدها و نتایج حاصله^۵ از فساد (۴) راهکارها و روش‌های^۶ مبارزه با فساد. اگر فساد به عنوان یک بیماری اجتماعی در نظر گرفته شود، پژوهشگران، آن را در چهار محور گفته شده بررسی کرده‌اند (جباری پور و دیگران، ۱۳۹۴: ۵۴). در دهه‌های اخیر، تحقیقات درباره موضوع فساد، بیشتر بر رویکردهای اول، دوم و سوم تاکید داشته‌اند: (کافمن^۷، ۱۹۹۹)، (رز اکرمین^۸، ۱۹۹۹)، (جانستون^۹، ۲۰۰۱)، (گراف^{۱۰}، ۲۰۰۷) و (پلگرین و گرلاگ^{۱۱}، ۲۰۰۶).

مصطفوی (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای با عنوان مروری بر برنامه‌های توسعه کشور با تاکید بر برنامه ششم و مقایسه آنها با معیار برخی شاخص‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی به این نتیجه رسید که متن برنامه ششم توسعه از انسجام برخوردار نیست و از مفاهیم و آموزه‌های اسلامی بسیار کم بهره گرفته است/ الوانی و زرنندی (۱۳۸۹) در پژوهشی با توجه به ضرورت اتخاذ رویکرد چند بعدی در مبارزه با فساد اداری، شاخص‌های استراتژی مبارزه با فساد در پنج نهاد بین‌المللی فعال در این حوزه را بررسی کرده‌اند که در این پژوهش از این شاخص‌ها برای ارزیابی برنامه توسعه ششم استفاده شده است. نوآوری پژوهش حاضر، بررسی شاخص‌های مقابله با فساد در ابعاد مختلف در برنامه ششم توسعه است.

ادبیات نظری و مفهومی پژوهش

مفهوم توسعه از مفاهیم مهم عصر حاضر است؛ به طوری که کشورهای دنیا و اجتماعات بشری را براساس آن طبقه بندی می‌کنند. مثلاً، کشورها را به توسعه یافته، در حال توسعه و توسعه نیافته طبقه بندی می‌کنند (پناهی، ۱۳۹۳: ۲). توسعه سیاسی بر اساس دیدگاه جوزف نای (۱۹۹۶)، عبارت است از رشد ظرفیت و توانایی جامعه، ساختارهای حکومتی (دولتی) و فرایندها جهت حفظ مشروعیت خود در طول زمان. فساد سیاسی مانع رشد ظرفیت و توانایی جامعه و ساختارهای دولتی شده و فرایندها برای حفظ مشروعیت را با اختلال جدی مواجه می‌کند.

1 - Amundsen

2- Seldadyo & Haan

3 -Scanlan

4 - Cause

5 - Consequence

6 - Strategies of policies

7 - Kaufman

8 - Rose Ackerman

9 - Johnston

10 - Groof

11 - Pellegrini & Gerlagh

از نظر محققان، فساد سیاسی و اقتصادی از بزرگ ترین موانع توسعه پایدار در کشورهای در حال توسعه به شمار می‌روند (Azfar, 2001: 43).

از دیرباز، دولت‌ها و حکومت‌ها سعی کرده‌اند با فساد مبارزه کنند. ریلی^۱ در این باره می‌گوید: تلاش برای کنترل فساد به اندازه خود فساد قدمت دارد (ریلی، ۱۹۹۴: ۱۳۰). بر این اساس، ارائه تعریفی جامع از فساد دشوار است، چرا که رفتارهای فسادآمیز متفاوت بوده و به طور کلی از نظر عمومی پنهان است (گاسپار^۲ و هاگان، ۲۰۱۶: ۲۹). در یک تعریف، فساد، سوء استفاده از موقعیت و مقام دولتی به قصد انتفاع فردی تعریف شده است (ساترلند^۳، ۲۰۱۴ و عبدالجبار^۴، ۲۰۱۳). رابینسون معتقد است، علت اصلی فساد، ریشه در نفوذ تاریخی دذولت در اقتصاد و امور سیاسی دارد. شرایطی که فرصت رانت خواری را به وجود آورده و توانایی شهروندان را در پاسخگو نگه داشتن سیاستمداران و مقامات دولتی نسبت به اعمالشان کاهش دهد، فساد را افزایش خواهد داد (رابینسون، ۲۰۰۴: ۶).

فساد را از چند دیدگاه می‌توان تقسیم بندی کرد:

۱- فساد بر مبنای افکار عمومی جامعه

۲- فساد بر اساس منافع عمومی

۳- فساد اداری بر اساس نقش وابستگی‌های اجتماعی و خانوادگی در تصمیمات کارمندان

۴- فساد بر مبنای سطح سازمانی

۵- فساد بر مبنای نظام مندی (فرج پور، ۱۳۸۱: ۵۸).

به طور کلی، چندین رهیافت اساسی در تبیین علل ظهور و تعمیق فساد سیاسی ارائه شده است: رهیافت در سطح کلان، معروف به نظریه کارکردگرایی ساختاری است که بیشتر درصدد تحلیل نقش ساختارهای کلان جامعه و کیفیت کارکردهای آن در بروز فساد سیاسی است. رهیافت در سطح خرد در قالب نظریه عقلانیت فردی مطرح شده که معطوف به ویژگی‌های رفتاری و هنجاری کارگزاران حکومتی و غیرحکومتی مرتبط با آنهاست. در ذیل، آراء طرفداران هر یک از این رهیافت‌ها آورده می‌شود:

رهیافت سیاسی: حامیان رویکرد سیاسی معتقدند که اساس فساد کلان، ماهیتا مقوله‌ای سیاسی است؛ زیرا پشتوانه اس، قدرت سیاسی است که به وسیله مکانیسم‌های دموکراتیک رقابتی و نظارتی قابل کنترل و تعدیل نیست.

رهیافت اقتصادی: این رهیافت، ریشه مفاسد سیاسی را در ساختار اقتصادی توسعه نیافته می‌داند که آن نیز به نوبه خود عامل محوری را در این زمینه، دخالت بیش از حد و حصر دولت در اقتصاد می‌داند. در واقع، اقتصاد دولتی، بویژه تک محصولی، مهمترین پایگاه مفاسد سیاسی تلقی می‌شود.

1 - Rilley

2- Gaspar

3 - Sutherland

4 - . Abdul Jabba

رهیافت عقلانیت فردی: در این رهیافت فساد سیاسی به عنوان نتیجه محاسبات عقلانی هزینه‌ها و سودهای کارگزاران حکومتی تلقی می‌شود. در این مدل، افراد تصمیم‌گیر، موجوداتی هستند که می‌کوشند منافع خود را در جهانی از منابع کمیاب تحقق بخشند. در این رهیافت، گروه منفعت‌های انسانی به دنبال حداکثر سوددهی هستند.

ادبیات نظری پیرامون ارتباط میان پدیده فساد و توسعه را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: اول نظریه‌هایی که معتقدند فساد قادر است از طریق دور زدن قوانین و مقررات ناکارآمد و انعطاف ناپذیر تحمیل شده توسط دولت (خصوصاً در کشورهای کمتر توسعه یافته) به افزایش رشد اقتصادی منجر شود. دوم نظریه‌هایی که فساد را به مثابه نیرویی می‌دانند که به عملکرد مناسب بازارها، آسیب می‌رساند و از این رهگذر، زمینه کاهش رشد اقتصادی را فراهم می‌آورد. کنترل فساد بر رشد اقتصادی کشورهای دارای درآمد متوسط و بالا اثر مثبت دارد. در مقابل کنترل فساد بر رشد اقتصادی کشورهای کم درآمد، اثری منفی دارد (صباحی، ۱۳۸۸).

درباره رابطه فساد مالی و بوروکراسی ناکارآمد، داگلاس نورث (۱۳۷۷) معتقد است، نهادها، قوانین بازی در جامعه هستند، کلید فهم تغییر و تحولات تاریخی محسوب می‌شوند، بر عملکرد اقتصادی تأثیر جدی دارند و عملکرد متفاوت اقتصادها در طول زمان متأثر از تغییر و تحول در نهادهاست. بر این اساس، کلید درک آسیب‌های اقتصادی-اجتماعی همچون فساد را باید در قالب نهادها جستجو کرد. فساد در ارتباط با فعالیت‌های دولتی و در جهت برخورداری برخی مدیران و کارکنان از اختیارات انحصاری تعریف شده است. گری بکر، برنده جایزه نوبل معتقد است اگر دولت را برداریم، فساد هم برداشته خواهد شد و عمده سهم فساد در کشور مربوط به دولت است یا در دولت اتفاق می‌افتد (محمودی، ۱۳۸۲: ۳۳۶).

فساد دولتی بیشتر در میان کارمندان و ماموران دولتی دیده می‌شود. رز آکرمن بر این اعتقاد است که فساد ماموران دولتی با بررسی و محاسبه آگاهانه و عمدی درباره مزایای بالقوه فساد و هزینه‌های بالقوه آن صورت می‌گیرد. پاساس (۲۰۰۰)، شکاف‌های ساختاری به وجود آمده در حوزه‌های سیاست، فرهنگ و اقتصاد را جرم‌زا می‌داند. پاورالا (۱۹۹۶)، رویکردی ساختاری-کارکردی به فساد دارد و فساد را کژکارکردی تعریف می‌کند که توسط عوامل فرهنگی، اداری، اقتصادی و سیاسی داخلی ایجاد می‌شود و برای پیشگیری و مبارزه با فساد نیز باید از طریق همین عوامل اقدام کرد. سازمان‌های جهانی، پدیده فساد مالی و سیاسی را به عنوان یکی از مهمترین نگرانی‌های مدیریت دولتی و مانعی بزرگ برای توسعه پایدار قلمداد کرده‌اند (لطیفان، ۱۳۸۵: ۱۸۷).

در جامعه ایرانی، فساد ماموران دولتی چه در دوره پهلوی و چه در دوره انقلاب اسلامی وجود داشته است. بسیاری از مطالعات انجام شده در ایران برای مقابله با فساد با رویکرد کارکردی-ساختاری انجام شده است. سازمان مدیریت و برنامه ریزی نیز در ارائه برنامه‌های مبارزه با فساد از این مدل استفاده کرده است. بر همین اساس، این مدل به عنوان مدل مفهومی در این پژوهش به کار گرفته شده است.

علل و مصادیق فساد

در دهه ۱۹۹۰، سیاست‌های اقتصادی گسترده‌ای نظیر تشویق تجارت بین‌المللی، خصوصی سازی کارخانه‌ها، صنایع و شرکت‌های دولتی و سرمایه گذاری در بخش‌های عمومی مانند آموزش و پرورش توسط بسیاری از

کشورهای در حال توسعه اتخاذ شدند، اما بر خلاف انتظار، رشد سریعی حاصل نشد و درآمدهای ملی آنها، کاهش چشمگیری نشان داد. علت اصلی این مسئله، یعنی شکست برنامه‌های توسعه‌ای از جمله خصوصی سازی در فساد گسترده در این کشورها بود و مبالغی از کمک‌های بین‌المللی به کشورهای کم درآمد از سوی سیاستمداران و گروه‌های وابسته به صورت غیرقانونی برداشت شده بود.

هر جا بوروکراسی اداری، ناکارآمد، پرهزینه، وقت‌گیر و تحمیل‌کننده هزینه مبادله باشد، عقلانیت اقتصادی، کارگزاران اقتصادی را به سمت روش‌های کم هزینه‌تر سوق می‌دهد و آنان را وادار می‌کند روشی را برگزینند که مستلزم صرف هزینه کمتر است. در اینجا، فساد اداری به عنوان گزینه بدیل به جای پیمودن مسیر طولانی و طاقت فرسای اداری مطرح می‌شود و به تدریج به قاعده بازی کارگزاران اقتصادی تبدیل می‌شود (میری آشتیانی، ۱۳۸۲: ۱۵۴). در مقابل در کشورهایی که از قوانین و مقررات ساده و تثبیت شده، سازوکار و امور اداری شفاف، سریع و کم‌هزینه برخوردارند، فساد به عنوان مانع رشد اقتصادی عمل می‌کند و کنترل فساد اثری مثبت بر رشد اقتصادی دارد. اما آنجایی که قوانین پیچیده و متغیر، فرایندهای اداری مبهم، زمان‌بر و پرهزینه هستند، فساد قادر است هزینه‌های مبادلاتی بنگاه‌ها را کاهش داده و به سطوح بالاتر تولید بینجامد.

مهمترین علل فساد اقتصادی در بخش عمومی به تصدی‌های دولت در اقتصاد مربوط می‌شود و شامل محدودیت‌های تجاری، یارانه‌های صنعتی، کنترل قیمت‌ها، نرخ‌های چندگانه ارزی، دستمزدهای پایین در خدمات دولتی، تجاری و ذخایر طبیعی مانند نفت است. با فساد اقتصادی درآمدهای مالیاتی کاهش می‌یابد و کیفیت زیرساخت‌های اقتصادی و خدمات عمومی تنزل پیدا می‌کند. همچنین موجب کاهش سرمایه‌گذاری، کند شدن رشد اقتصادی و در نهایت باعث عدم تحقق اهداف توسعه اقتصادی در هر کشور می‌شود. اساسی‌ترین سیاست مبارزه با فساد اقتصادی و اصلاحات اقتصادی، شامل ایجاد نهادهایی بدین منظور، افزایش دستمزدهای بخش عمومی، کاهش اندازه دولت در اقتصاد، حساسی مالی دقیق، استقلال رسانه‌های ارتباط جمعی، استقلال دستگاه قضایی، مشارکت شهروندان، تمرکز زدایی و اصلاح فرهنگ جامعه است که می‌تواند در اقتصاد کشور پویایی ایجاد کند و در نهایت باعث رشد و شکوفایی در اقتصاد ملی شود.

برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران و ابعاد چهارگانه فساد

تهیه برنامه در ایران از سال ۱۳۱۶ آغاز و شورای اقتصاد تشکیل شد و تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به طور اسمی، شش برنامه، ولی عملاً سه برنامه تدوین و اجرا گردید و برنامه ششم عمرانی برای سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۲ تهیه شده بود که برای اولین بار در آن، برنامه ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد ارگانیک اقتصاد کشور، جایگزینی واردات همراه با سیاست‌های صرفه جویی ملی جهت کاهش تقاضا، برنامه آمایش سرزمین برای چشم انداز ۲۰ ساله و نیز آینده نگری ده ساله برای یافتن چشم انداز بلند مدت توسعه کشور لحاظ شد که با پیروزی انقلاب اسلامی به اجرا درنیامد.

پس از پیروزی انقلاب، تدوین برنامه‌های توسعه، ضروری به نظر می‌رسید. براساس اسناد سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، دلیل تدوین برنامه‌های توسعه چنین است: «ایجاد هماهنگی در سطح سیاستگذاری و کاهش درج عدم اطمینان نسبت به سیاست‌های میان مدت کشور برای فعالان اقتصادی، فراهم کردن ضمانت اجرای

برنامه بویژه درباره اجزایی از بخش عمومی مانند قوه قضائیه، شهرداری ها و ... که در محدوده قوه مجریه جای نمی گیرند. انتظام بخشی به کارکردهای دولت بویژه درباره برخی اصلاحات ساختاری و سازمانی و پاسخگو ساختن دولت..» (سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، ۱۳۹۴). تاکنون شش برنامه توسعه تدوین و ابلاغ شده است و برنامه هفتم توسعه نیز در حال تدوین است. بررسی گزارش بانک جهانی (۲۰۱۶) نشان می دهد که ایران در شاخص کنترل فساد در دهک های پایین رتبه بندی در رتبه ۷۳/۳۱ قرار دارد (بانک جهانی، ۲۰۱۶). برنامه ششم توسعه از ۱۲۴ ماده تشکیل شده است و از مجموع این مواد، فقط ۱۰ ماده در ارتباط مستقیم با مقابله با فساد و ۳۳ ماده در ارتباط غیرمستقیم با مقابله با فساد بود. در بررسی محتوای برنامه ششم توسعه در زمینه مقابله با فساد از مدل مفهومی کارکردی-ساختاری استفاده شده است و برای تعیین شاخص های مقابله با فساد، سیاست های مبارزه با فساد در چهار بعد اقتصادی، اداری، اجتماعی و سیاسی تحلیل شده است. شاخص های مبارزه با فساد براساس این رویکرد چهارگانه و براساس پژوهش های انجام شده در جدول زیر آمده است:

ابعاد سیاست ها	شاخص ها
اقتصادی	حذف طرح های فسادخیز
	خصوصی سازی مناسب
	مقررات زدایی
	اصلاحات مالیاتی و گمرکی
	بخش های بانکی
	اصلاحات سیاست تجاری و کلان
	رفع تبعیض در نظام پرداخت
	مدیریت هزینه های عمومی
اداری	اصول اخلاقی
	خط مشی شایسته سالاری
	حقوق و مزایا
	کارآیی اداری
	تصمیم سازی غیرمتمرکز
	افشای درآمد/دارایی
	وضع قوانین مناسب
	مجازات سنگین برای رفتارهای فاسد
	تدارک خدمات رقابتی

وجود سيستم نظارت کارآمد	
بخش قضايی و حقوقی	
ارتقای خدمات عمومی	اجتماعی
آموزش عمومی و ارتباطات و فرهنگ سازی	
مشارکت جامعه مدنی و نظارت عمومی	
دسترسی به اطلاعات	
آزادی رسانه ها	
رقابت سیاسی	سیاسی
احزاب مستقل	
شفافیت در وضعیت مالی احزاب	
ارتقای پاسخگویی	
تعهد آشکار رهبران	
مشارکت فعال با سازمان های جهانی و بین المللی	

در بعد اقتصادی مهمترین مفسد و جرائم اقتصادی یا جرایم یقه سفیدان عبارتند از: ۱- دریافت غیرمجاز تسهیلات بانکی، ۲- عدم ایفای تعهدان پس از دریافت تسهیلات بانکی، ۳- تبانی و اهمال در نظارت بر اعطای تسهیلات بانکی و کنترل بر عدم انحراف آنها، ۴- پولشویی، ۵- رشا و ارتشاء ۶- اختلاس (نزد مدیران ارشد دستگاه اداری)، ۷- دخالت در معاملات دولتی، مناقصه‌ها و مزایده‌ها، ۸- تبانی و تقلب در پرداخت حقوق و عوارض گمرکی، ۹- دریافت پورسانت در معاملات دولتی، ۱۰- فرار مالیاتی، ۱۱- عدم دریافت مالیات و سایر حقوق دولت از مؤدیان مالیاتی، ۱۲- بهره‌برداری از اطلاعات موجود در بخش دولتی به نفع شخص در راستای فعالیت‌های اقتصادی، ۱۳- تصرف غیرقانونی در اموال دولتی، ۱۴- تقلب و تبانی در گشایش اعتبارات ارزی (دادگر، ۱۳۸۲). اغلب این جرایم و مفسد توسط صاحبان قدرت و ثروت به واسطه رانت اطلاعاتی و داشتن روابط نزدیک با متولیان جریان اقتصاد و درآمدهای دولت صورت می‌گیرد.

در بعد فساد اداری می‌توان گفت، موضوع فساد در بخش دولتی به عنوان یک مشکل بالقوه در نظام اداری اکثر کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه مورد توجه قرار گرفته است (آنتوناکاس^۱ و دیگران، ۲۰۱۴: ۴۵۵). همچنین فساد اداری می‌تواند در تلاش برای حفظ وضع موجود، مانع از تغییر و نوآوری در خرده نظام های مختلف یک کشور گردد (آتانسولی و گوجارد، ۲۰۱۵: ۱۰۳۴). یکی از عمده ترین موضوعاتی که اثر تخریبی و بازدارنده و توسعه کشور دارد، فقدان سلامت اداری و وجود فساد اداری در پیکرده دولت و حاکمیت است (اداره

¹ - Antonakas et al

کل حقوقی و امور مجلس، ۱۳۹۴). نظام اداری کشور ما مدت هاست که از بیماری فساد و تخلفات اداری رنج می برد (زاهدی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۳).

در بعد سیاسی، برخی فساد سیاسی و فساد اداری را با یکدیگر مرتبط می دانند. اما فساد سیاسی می تواند از فساد اداری مستقل یا وابسته به آن باشد و کنترل آن، مستلزم ایجاد شفافیت در قوانین انتخاباتی و قوانین تضاد منافع نمایندگان مجلس است (افضلی، ۱۳۹۱: ۲۴۳).

در بعد اجتماعی، دادلی سیرز^۱ معتقد است برای اثبات توسعه در یک کشور باید توجه کرد که در کنار افزایش درآمد سرانه، آیا فقر، بیکاری و نابرابری در آن کشور تغییر کرده است. مایکل تودارو نیز معتقد است، زمانی می توان مدعی وقوع توسعه در یک کشور شد که مجموعه نظام اجتماعی، هماهنگ با نیازهای متنوع اساسی و خواسته های افراد و گروه های اجتماعی در داخل آن کشور از حالت نامطلوب خارج شده و به سوی وضعیتی بهتر از نظر مادی و معنوی تغییر کند (ساعی، ۱۳۸۸: ۱۸).

یافته ها

بر اساس مضامین به دست آمده از برنامه ششم توسعه، مشخص شد در این برنامه مضامین مستقیم مربوط به فساد بسیار اندک است و در کل ۱۲۴ ماده، واژه فساد فقط یک بار و آن هم در تیتربخش ۶ مرتبط با نظام اداری آمده است. همچنین از نظر مضامین مرتبط نیز توجه چندانی به مقوله مبارزه با فساد نشده است. در برنامه ششم توسعه، اهداف و اولویت های چندگانه مطرح است و هدف مبتنی بر توسعه اقتصادی و اداری که مبنای آن مبارزه با فساد و رفع تبعیض است دیده نمی شود. این برنامه در مقابل در چارچوب یک اقتصاد سیاسی رانتی است که به توسعه ارتباط ندارد. در این برنامه همچنین بر منافع پسا برجام تاکید شده است. به عنوان مثال در ماده چهار، بند الف، به سرمایه گذاری و تامین منابع مالی خارجی از خطوط اعتباری بانک های خارجی در قالب تامین مالی خارجی (فایننس) اشاره شده است. در حالی که در عمل به دلیل اجرایی نشدن برجام، حتی بخشی از درآمد نفتی ایران در بانک های خارجی نظیر کره جنوبی بلوکه شد. ضمن اینکه به نوشته مومنی (۱۳۹۵) گنجاندن رشد دو برابری وام گیری از خارج در برنامه ششم توسعه، همان شرایط جهش قیمت نفت را برای کشور تولید می کند. از نظر مومنی، آنهایی که فهم نظری از مسائل دارند، می دانند در شرایطی که با ساختار نهادی، کژکارکرد روبرو هستیم، افزایش وام گیری خارجی می تواند نیروی محرکه فساد، ناکارآمدی و هزینه های غیرمتعارف باشد و دستاورد مثبتی هم برای کشور نداشته باشد. بنابراین تقدم دادن به افزایش وام گیری خارجی قبل از اصلاح ساختار نهادی کژکارکرد مانند تزریق سم به بدن یک بیمار است (مومنی، ۱۳۹۵).

¹- Dadly Seers

در تحلیل مضمون سند ششم توسعه در چندین ماده به صورت غیرمستقیم بر مقابله با فساد تاکید شده بود. در ذیل به پنج مورد از مهمترین مضامین نقاط قوت مقابله با فساد در برنامه ششم توسعه آمده است:

۱- **رقابت پذیری و رقابت سالم:** شاخص رقابت پذیری، یکی از مهم ترین شاخص های توسعه برای مقابله با رانت و فساد در جهان محسوب می شود. در گزارش مجمع جهانی اقتصاد (۲۰۱۱-۲۰۱۵)، رقابت را مجموعه ای از نهادها، سیاست ها و عواملی در جهان معرفی می کند که سطوح بهره وری را در یک کشور تعیین می کند (علاء الدین و قنبری جهرمی، ۱۳۹۵). این مضمون، یکی از مضامین سازمان دهنده برای مقابله با فساد است. در متن سند، ۱۹ بار از کلماتی با مضامین رقابت و رقابت پذیری استفاده شده است. به عنوان مثال در ماده چهارم، آمده است: ممنوعیت سرمایه گذاری جدید برای بخش دولتی در فعالیتهایی که بخش خصوصی در رقابت سالم با هزینه کمتر و کارایی بیشتر قادر به انجام آن است. همچنین در ماده ۲۲، دولت مکلف شده است ایران را در شاخص رقابت پذیری بین المللی در میان کشورهای منطقه به رتبه سوم ارتقا دهد. در ماده ۴۶ نیز در بحث صنایع، دولت مکلف به رفع موانع تولید رقابت پذیر شده است. در ماده ۶۳ نیز با تاکید بر نظام رتبه بندی معلمان، بر اصل عملکرد رقابتی تاکید شده است.

۲- **شفاف سازی و شفافیت:** شاخص شفافیت یکی دیگر از اساسی ترین شاخص های توسعه محسوب می شود. افزایش شفافیت با کاهش فساد ارتباط مستقیمی دارد. ایران اقدامات بسیاری برای ارتقای شفافیت انجام داده است و حتی در سال ۱۳۸۸ به «کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد»^۱ پیوسته است. شفافیت به هنجارها و اعمال قدرت مشروع در افشای اطلاعات در خصوص تصمیمات، اجرا و کیفیت اجرا ارتباط دارد و شامل تصمیمات و اعمال حکومت ها، آژانس های بین المللی و فراملی شرکت ها، جوامع و اتحادیه های مدنی و تشکل های حرفه ای می شود (دانایی فرد، ۱۳۸۴: ۱۰۱). هدف از شفافیت، اجازه دادن به شهروندان، بازار و گروه ها برای پاسخگو نگهداشتن در قبال سیاست ها و عملکردهاست. بر این اساس شفافیت را می توان به منزله اطلاعاتی دانست که توسط نهادها منتشر می شوند و ارزیابی این نهادها را آسانتر و روشن تر می سازند. در برنامه ششم توسعه، به مصادیقی از شفافیت اشاره شده است به عنوان مثال در ماده چهارم، به ارتقای شفافیت اطلاعات در بازار سرمایه راه اندازی موسسات رتبه بندی اشاره شده است. در ماده ۱۴ برنامه ششم توسعه نیز آمده است: برای اعمال نظارت کامل و فراگیر بانک مرکزی بر مؤسسات پولی، بانکی و اعتباری و ساماندهی مؤسسات و بازارهای غیرمتشکل پولی جهت ارتقای شفافیت و سلامت و کاهش نسبت مطالبات غیرجاری به تسهیلات اقدامات انجام دهد. در ماده ۱۷، ماده ۲۲، ماده ۲۷ بند الف، نیز به شفافیت اشاره شده است. عنوان بخش ۶ برنامه توسعه نیز «نظام اداری، شفافیت و مبارز با فساد» است. ماده ۲۹ ذیل این بخش، با هدف شفاف سازی، دولت مکلف شد طی سال اول اجرای قانون برنامه نسبت به راه اندازی سامانه ثبت حقوق و مزایا اقدام کند.

¹ - United Nations Convention against Corruption (UNCAC)

۳- رفع تبعیض: تبعیض در لغت به معنای «کسی یا چیزی را به طور ناعادلانه به دیگری ترجیح دادن» تعریف شده است (انوری، ۱۳۸۲: ۵۶۴). به عبارت دیگر، تبعیض به معنای این است که فردی بدون اینکه امتیاز و شایستگی های خاصی داشته باشد، بر افراد دیگر که با او از هر لحاظ برابرند، ترجیح داده شود. در بند ۹ اصل سوم قانون اساسی در رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه، در تمام زمینه های مادی و معنوی تصریح شده است. در سند چشم انداز ۲۰ ساله جمهوری اسلامی ایران از جمله اهداف اقتصادی، تأمین شرایط و امکانات کار برای همه، رفع تبعیض ها در بهره برداری از منابع طبیعی و استفاده از درآمدهای ملی در سطح استان ها و مناطق مختلف کشور و رفع فساد و تبعیض از جامعه عنوان شده است (چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی). در برنامه ششم توسعه نیز در موارد متعددی به رفع تبعیض اشاره شده است.

۴- نظارت:

ماده ۷: ایجاد و تحمیل هرگونه بار مالی مازاد بر ارقام مندرج در قوانین بودجه سنتوانی توسط دستگاه های اجرایی از جمله دستگاه های مباشر دولت در موارد مختلف از قبیل خرید تضمینی و هزینه های تبعی خرید، جبران زیان، تفاوت قیمت، تنظیم بازار، یارانه نهاده ها و غیرآن، ایفای تعهدات خاص، کالاهای اساسی، جایزه صادراتی و مانند آن که از اعتبارات عمومی استفاده می شود، ممنوع است.

ماده ۹: دولت ملزم به اجرای برنامه سامانه تدارکات الکترونیکی دولت در انواع معاملات متوسط و بزرگ وزارتخانه ها به جز معاملات محرمانه است.

اداری

ماده ۵: اندازه گیری کارایی و بهره وری دستگاه های اجرایی و واحدهای عملیاتی

ماده ۸: ارتقای نظام نظارت از طریق اصلاح سامانه مالی و حسابداری بخش عمومی

ماده ۱۴:

ماده ۱۸: بانک مرکزی با استقرار سامانه های نظارتی برخط زمینه نظارت مستمر را در نظام بانکی فراهم آورد؛ به گونه ای که زمینه کشف خطاها و تخلف های احتمالی قبل از وقوع به وجود آید.

ماده ۲۸: در راستای اصلاح نظام اداری، موضوع صرفه جویی در هزینه های عمومی کشور با تاکید بر تحول اساسی در ساختارهای، منطقی سازی اندازه دولت و حذف دستگاه های موازی و غیرضرور و هزینه های زاید، اقدامات زیر انجام شود:...

ماده ۲۹:

ماده ۳۰: دولت مکلف است، بررسی های لازم جهت برقراری عدالت در نظام پرداخت، رفع تبعیض و متناسب سازی دریافت ها و برخورداری از امکانات شاغلین، بازنشستگان و مستمری بگیران کشوری و لشکری سنوات مختلف را انجام دهد.

ماده ۳۹: به منظور ایجاد شفافیت در اجرای قانون، دولت مکلف است دریافت ها و پرداخت های مرتبط با قانون هدفمندکردن یارانه را در جدول جداگانه ای.. به مجلس شورای اسلامی تقدیم کند.

نمونه ای از جدول تحلیل مضامین شاخص های فساد در برنامه ششم توسعه در هر یک از ابعاد چهارگانه فساد:

مفهوم	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	ماده های مرتبط
فساد	اقتصادی	حذف طرح های فسادخیز	ممنوعیت ایجاد هرگونه بار مالی	ماده ۷
		خصوصی سازی مناسب	رقابت سالم برای بخش خصوصی	ماده ۴، ۱۲، ۲۱، ۲۵
	مقررات زدایی	به این شاخص در سند ششم اشاره ای نشده است		
	اصلاحات مالیاتی و گمرکی	اصلاح سیاست های ارزی، تجاری و تعرفه ای	ماده ۴	
	ارتقای شفافیت	شفافیت اطلاعات در بازار سرمایه، شفافیت در اجرای قانون یارانه ها	ماده ۴؛ ماده ۳۹	
	بخش های بانکی	اعمال نظارت کامل و فراگیر بانک مرکزی بر مؤسسات پولی، بانکی و اعتباری	ماده ۱۴	
	اصلاحات سیاست تجاری و کلان	اصلاح سیاست های ارزی و تجاری و تعرفه ای	ماده ۴	

ماده ۳۰	برقراری عدالت در نظام پرداخت، رفع تبعیض و متناسب سازی دریافت ها	رفع تبعیض در نظام پرداخت	اداری
ماده ۲۸	صرفه جویی در هزینه های عمومی	مدیریت هزینه های عمومی	
	در هیچ یک از مواد به این شاخص توجه نشده بود	اصول اخلاقی	
	در هیچ یک از مواد به این شاخص توجه نشده بود	خط مشی شایسته سالاری	
ماده ۲/	نظام عادلانه پرداخت	حقوق و مزایا	
ماده ۵،	اندازه گیری کارآیی و بهره وری	کارآیی اداری	
	در هیچ یک از مواد به این شاخص توجه نشده بود	تصمیم سازی غیرمتمرکز	
ماده ۲۹	راه اندازی سامانه ثبت حقوق و مزایا	افشای درآمد/دارایی	
ماده ۲۲؛ ماده ۲۹	وضع قوانین، مقررات و رویه های مناسب	وضع قوانین مناسب	
	در هیچ یک از مواد به این شاخص توجه نشده بود	مجازات سنگین برای رفتارهای فاسد	
ماده ۹	انجام انواع معاملات در سامانه الکترونیکی دولت	تدارک خدمات رقابتی	
ماده ۸، ماده ۱۸	ارتقای نظام نظارت، استقرار سامانه های نظارتی برخط برای نظارت مستمر نظام بانکی	وجود سیستم نظارت کارآمد	
	در هیچ یک از مواد به این شاخص توجه نشده بود	بخش قضایی و حقوقی	

جمع بندی و نتیجه گیری

فساد در بسیاری از کشورهای دنیا وجود دارد. اما این آسیب اجتماعی در کشورهای در حال توسعه، نمود بیشتری دارد هر چه بر میزان فساد اقتصادی و سیاسی در جوامع در حال توسعه افزوده می شود، امنیت عمومی

بیشتر در معرض تهدید قرار می‌گیرد. فساد یکی از کهن‌ترین و پیچیده‌ترین پدیده‌های مطرح در جوامع انسانی اعم از توسعه یافته و توسعه نیافته با مقیاس متفاوتی است. به طوری که برخی از صاحب‌نظران آن را بیماری مجموعه سیاسی می‌دانند که می‌توانند ساختار سیاسی اجتماعی و فرهنگی جوامع را از بین ببرد. عده‌ای دیگر، فساد را یکی از چالش‌های اساسی جهان معاصر دانسته و معتقدند که فساد می‌تواند حکومت مطلوب را تضعیف و به صورت بنیادی، سیاست‌گذاری عمومی را منحرف و منجر به تخصیص ناموزون منابع آسیب به توسعه بخش خصوصی و اقشار کم درآمد گردد. برخی دیگر از صاحب‌نظران، آن را عبارت از سوء استفاده از منابع و اداره عمومی برای منافع خصوصی یا شخصی می‌دانند. از آن‌جا که فساد، ماهیت ضد توسعه دارد، برای کشورهایی که در جهت توسعه گام بر می‌دارند، ضرورت دارد در مسیری عاری از فساد حرکت کنند. غالباً در فساد چیزی نقض می‌شود. در محیط فاسد، حقوق اجتماعی و سیاسی شهروندان نادیده گرفته می‌شود. فساد مالی و اقتصادی از طرقی چون اختلال در روند کاربازارها و تخصیص مناسب منابع، ممانعت از وضع مقررات نظارتی، ایجاد انحصارات برای منافع شخصی، سوء استفاده از منابع مالی، رشوه خواری، کاهش رشد اقتصادی و ... نقش مخربی در فرایند توسعه اقتصادی ایفا می‌کند که با توجه به نظریات توسعه به عنوان مانعی اساسی در روند دموکراسی و توسعه سیاسی محسوب خواهد شد. بررسی برنامه‌های ششم توسعه نشان می‌دهد با وجود نواقص در اشاره صریح به برنامه‌هایی برای مبارزه با فساد مضامین سازمان دهنده‌ای مربوط به مقابله با فساد در آن وجود دارد که می‌توان به تاکید بر رقابت سالم و رقابت پذیری، شفافیت و شفاف سازی، رفع تبعیض و نظارت اشاره نمود.

منابع

- ابراهیمی، کمال؛ مهدوی، عبدالله و مهرتک، محمد(۱۳۹۸)، آسیب‌های اجتماعی و راهکارهای آن در قانون برنامه‌های پنجم و ششم توسعه ایران، دومین همایش ملی آسیب‌های اجتماعی.
- اداره کل حقوقی و امور مجلس(۱۳۹۴)، جزوه آموزش سلامت اداری و مقابله با فساد.
- افضلی، عبدالرحمن(۱۳۹۱)، فساد اداری و تاثیر آن بر توسعه: علل، پیامدها و راهکارهای برون رفت، مجله حقوقی بین‌المللی نشریه مرکز امور بین‌المللی ریاست جمهوری سال بیست و ششم، شماره ۴۵.
- الوانی، سید مهدی، زرنندی، سعید و عرب سرخی، ابوذر(۱۳۸۹)، مؤلفه‌های تدوین استراتژی ملی مبارزه با فساد جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مدیریت دولتی، دوره ۲، شماره ۴.

پناهی، محمد حسین (۱۳۹۳)، توسعه فرهنگی، ضرورت توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، اردیبهشت و خرداد

جباری پور، مجتبی؛ عابدی جعفری، حسن و ابویی اردکانی، محمد (۱۳۹۴)، بررسی و ارزیابی خط مشی های مبارزه با فساد در برنامه های چهارگانه توسعه جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه سیاستگذاری عمومی، دوره ۱ شماره ۲، تابستان.

سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، (۱۳۹۴) مستندات برنامه کشور توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی.

ساعی، احمد (۱۳۸۸)، مسائل سیاسی و اقتصادی جهان سوم، تهران، سمت.

ریعی، علی و آصف، هاجر (۱۳۹۱)، نقش فرهنگ سازمانی در پیشگیری از فساد اداری، فصلنامه مدیریت دولتی، دوره ۴، شماره ۱۰.

رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۸)، سرطان اجتماعی فساد، تهران.

رستم زاده، پرویز و نصیرآبادی، شهره (۱۳۹۶)، بررسی تطابق برنامه های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با اقتصاد اسلامی: با تأکید بر قانون برنامه چهارم و پنجم و لایحه برنامه ششم، فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره هجدهم، بهار

زاهدی، شمس السادات؛ محمدنبی، سینا و شهبازی، مهدی (۱۳۸۸) بررسی عوامل مؤثر بر کاهش فساد اداری (مطالعه موردی در شهرداری تهران)، فصلنامه مدیریت فرهنگ سازمانی، سال هفتم، شماره بیستم.

عزتی، مرتضی؛ سیف، الله مراد و ملکی شهریور، مجتبی (۱۳۹۲)، شاخص سازی «تبعیض اقتصادی به عنوان زمینه ساز تهدید نرم و ارزیابی آن»

علاء الدینی، امیرعباس و قنبری جهرمی، محمد جعفر (۱۳۹۵)، قواعد رقابت سالم و مقایسه کشورهای مختلف از نظر رقابت پذیری، چشم انداز مدیریت بازرگانی، شماره ۲۸، زمستان.

مسایی، قاسم؛ دین پرست، فائز و تقی پور، عباس (۱۳۹۸)، بررسی جایگاه توسعه سیاسی در برنامه های توسعه جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه پژوهش های راهبردی سیاست، سال هفتم، شماره ۲۸.

مصطفوی، سید محمدحسن (۱۳۹۶)، مروری بر برنامه های توسعه کشور با تأکید بر برنامه ششم و مقایسه آنها با معیار برخی شاخص های مرتبط با اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات همایش برنامه ششم توسعه از دیدگاه اقتصاد اسلامی

مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۵)، دولت سند توسعه را پس بگیرد در آدرس: www.ires.ir/contents

AbdulJabbar S.F. (2013), Corruption: delving into the muddy water through the lens of Islam, Journal of Financial Crime, Vol. 20, No. 2.

Antonakas N.P., Konstantopoulos N., and Seimenis I. (2014), Human Resource Management's role in the public sector and the level of corruption: The case of Greek Tax Administration, *Social and Behavioral Sciences Journal*, Vol. 148.

Athanasouli D., and Goujard A. (2015), Corruption and management practices: Firm level evidence, *Journal of Comparative Economics*, Vol. 43, No. 4

Riley, Stephen (1999), "The political Economy of Anti-corruption" *The European Journal of Development Research* 10 (June)

Sutherland, E. (2014), *Corruption and Internet Governance - Bribery, Cronyism and Neopotism*, Emerald Group Limited, Vol. 16, No. 2.